

A DIMENZIONÁLIS MELLÉKNEVEK REKONSTRUÁLHATÓSÁGÁRÓL

SZEVERÉNYI SÁNDOR

1. Bevezetés

Előadásomban azt vizsgálom, hogy milyen okai lehetnek annak, hogy a finnugor és az uráli alapnyelvben a rekonstruált dimenzionális antonim melléknévpárok tagjai aránytalan módon vannak képviselve, s ennek megfelelően az új elemek megjelenése is rendszertelen. Ez azért jelent problémát, mert az az elvárásunk, hogy egy olyan típusú jelenség, mint a háromdimenziós tér érzékelése és leírása térben és időben is – mint közvetlen fizikai érzékelés – univerzálisnak tekinthető, így feltételezni lehet, hogy az uráli alapnyelv felbomlásának idején is hasonló módon érzékelték a környező világot, azaz a dimenzionális elnevezések különböző szinkrón rendszere között – elméletileg – nem lehet számottevő különbség. A kérdésfeltevés az, hogy kimutatható-e bármiféle tendencia vagy törvényszerűség az egyes dimenzionális fogalmak, elnevezések rekonstruálhatóságában. Módszertani szempontból pedig bemutatom, hogy a diakrón onomasziológiai-szemasziológiai módszer miként alkalmazható olyan esetben, amikor (1) a forrásfogalom és a forrásforma is rekonstruált, azaz e fogalmak kutatók által kikövetkeztetett hipotetikus rendszert alkotnak, melynek homogenitásáról csak sejtéseink lehetnek, ill. (2) a vizsgált célfogalmak olyan fogalmak, melyek általában olyan kognitív tartomány (domén) fogalmai, amelyeket a kognitív nyelvészetben inkább forrásfogalomként kezelnek (vö. pl. Bańcerowski 2005).

2. Az alapnyelvi dimenzionális melléknevek rendszere

Először nézzük meg, hogy az uráli, a finnugor és a szamojéd alapnyelvre rekonstruált dimenzionális melléknevek milyen rendszert alkotnak!¹

Az 1. táblázatban szándékosan nem szerepelnek az etimonok,² ezzel is azt hangsúlyozva, hogy most a rendszer szerkezetének a vizsgálata az elsődleges szempont. A fogalmak kiválasztásánál egy bizonyos axishoz köthető kiterjedést megnevező lexémákat vettem figyelembe, eltekintve a szubsztanciafüggő megnevezésektől (pl. VASTAG, SZŰK, VÉKONY), ugyanakkor számításba vettem az általános kiterjedést megnevező NAGY : KICSI antonim párt.

¹ A lexémák kiválasztásánál a szófaji besorolás a rekonstruált jelentés alapján történhetett, így most olyan szófaji kérdésekbe, hogy az uráli alapnyelvben a melléknév mint szóosztály kialakulása milyen fokot ért el, nem foglalkozom.

² Az uráli és finnugor alapnyelvi adatokat az UEW alapján állítottam össze, míg a szamojéd alapnyelvre vonatkozó adatokat az SW alapján.

	U	FU	S
MAGAS	+	X	A
MÉLY	+	X	B
ALACSONY		-	A
SEKÉLY	+	-	B
SZÉLES	-	+	B
KESKENY	+	x	A
SZŰK		(+ + + +)	
HOSSZÚ	+	X X	A, B
RÖVID	-	+	B
NAGY	+	X X x x	B (A)
KICSI	-	+ [*iċă ~ *üċă]	B [*üċă]

1. táblázat: dimenzionális elnevezések rendszere az alapnyelvekben (UEW)

(+: bizonytalan etimológia; +: biztos etimológia; x: uráli előzményű finnugor kori bizonytalan etimológia; X: uráli előzményű finnugor kori biztos etimológia; A: uráli előzményű szamojéd kori etimológia; B: nem uráli előzményű szamojéd kori etimológia. A táblázat bal oldalán található nyíl arra utal, hogy a 'hosszú, magas' jelentésű etimológia kétszer szerepel a táblázatban.)

A fogalmakat első szótári jelentésük alapján veszem figyelembe:

<u>fogalmak:</u>	<u>első jelentés (ÉKsz.²):</u>
MAGAS	'Függőlegesen aránylag nagy kiterjedésű. Függőlegesen a jelzett mértékben kiterjedt.'
ALACSONY	'Függőleges irányban viszonylag kisebb méretű.'
SEKÉLY	'Kis mélységű <víz>.'
MÉLY	'Lefelé viszonylag nagy kiterjedésű.'
HOSSZÚ	'/Vízszintesen/ egy irányban nagy kiterjedésű.'
RÖVID	'Csekély hosszúságú.'
KESKENY	'Ami a hosszához képest kis/ebb/ szélességű.'
SZÉLES	'A hosszúságra merőleges irányban aránylag nagy kiterjedésű.'
NAGY	'Jelentékeny kiterjedésű, jókora termetű.'
KICSI	'/A kellenél/ csekély/ebb/ kiterjedésű, nagyságú, ill. befogadóképességű.'

Mint látható, a rendszer helyenként aránytalan, ill. a mai rendszernek nem feltethető meg. Vannak fogalmak, amelyek esetében ugyanazon rétegen belül több etimológiát találunk, míg vannak olyanok, amelyeknél egyet sem. Ennek az aránytalanságnak két lehetséges oka lehet: vagy a rekonstrukcióban van a hiba, vagy pedig e szavak rekonstruálhatóságát bizonyos szemantikai tulajdonságok különböző módon befolyásolják, s ez tükröződik a rekonstrukciókban. Továbbá természetesen az is elképzelhető, hogy mindkét eset valamilyen mértékben szerepet játszik a ma ismert, kikövetkeztetett dimenzionális melléknevek rendszerének kialakulásában, kialakításában.

Ideális esetnek számít például a SZÉLES és a MAGAS. Előbbi esetében ugyan nem találunk uráli lexémát, viszont mind a finnugor, mind a szamojéd alapnyelvre akad egy biztos rekonstruktum. Utóbbi esetben egy biztos uráli etimológia van, s ennek a folytatását találjuk a finnugor és a szamojéd alapnyelvben is.

Nem ideálisak ugyanakkor azok a fogalmak, ahol ugyanarra az ikonimra³ több etimon jut (pl. a NAGY vagy a KESKENY), s azok az esetek sem, ahol az egyes antonim párok tagjainak reprezentáltsága között nagy különbség tapasztalható (pl. KESKENY – SZÉLES).

A táblázat adatait a következőképpen összesítem:

(1) pozitív–negatív pólusú melléknevek aránya az uráliiban:

	+	–		+	–
a) ikonimok aránya	3	3	biztos etimológia	3	1
b) etimonok aránya	6	3	biztos etimológia	4	1

(2) pozitív–negatív pólusú melléknevek aránya a finnugorban:

	+	–		+	–
a) ikonimok aránya	5	3	biztos etimológia	3	1
b) etimonok aránya	8	5	biztos etimológia	6	1

(1) és (2) azt mutatja, hogy az uráli és a finnugor korra rekonstruált melléknevek esetében a negatív pólus bizonytalanabb, nehezebben rekonstruálható. Az antonim párok közül a pozitív pólusú fogalmak ugyanakkor egyértelműbben és biztosabban rekonstruálhatók: számszerűen ugyan nem sokkal több etimon fordul elő, de ezek nagyobb arányban biztos etimológiák, s többnyire uráliak.

(3) uráli–finnugor melléknevek aránya:

a) ikonimok aránya	6	8
b) etimonok aránya	10	14

A negatív pólus elemei a finnugor alapnyelvben „aktívabbak”, ugyanakkor egyszerűen több lexéma is jelentkezik ugyanarra a jelentésre. Ez utalhat a dimenzió-típus konceptuális terének differenciálódására – gondoljunk csak a ‘szűk’ és a ‘keskeny’ jelentések elkülönülésére/elkülönítésére vagy a ‘mély’ és az ‘alacsony’ jelentések összekapcsolására az uráliiban.

Csak két olyan fogalom van, ahol uráli és finnugor kori etimológiát is találunk. Ez azt jelenti, hogy a finnugor kori etimológiák jórészt kitöltik azokat a réseket, amelyek az uráliiban üresen maradtak (pl. SZÉLES). Ugyanakkor, ha a finnugor korra feltételezzük a rendszer ilyenfajta kiegyenlítődéését, akkor annak a szamojéd alapnyelvben is tükröződnie kell, azaz a két rendszernek megfeleltethetőnek kell lenni. És nagyjából ezt is látjuk: a szamojéd dimenziális melléknevek az összes prototipikus ikonimot lefedik, s egy-egy ikonimra egy, ritkábban kettő etimon jut, ami azt mutatja, hogy a szamojéd nyelvek dimenziális melléknevei nagyrészt megőrződtek. Ez pedig – mellőzve most egy konkrét kronológiai sor felvázolását – azt is feltételezi, hogy ha már a proto-szamojédban koherens és stabil volt a dimenziális melléknevek antonim rendszere,

³ Követve Alineit (1995) és Grzegát (2002: 1039) az ikonim kifejezés az eredeti tartalomra, motivációra utal, némiképp az etimon ellentétéként, amely az eredeti formára utal. Az ikonimokat ezért is jelölöm kiskapitálissal.

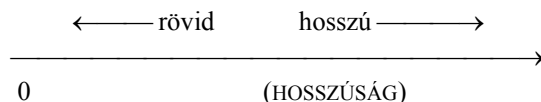
akkor e rendszer kialakulásának már jóval az uráli alapnyelv felbomlása előtt meg kellett indulnia, azaz az uráliiban is hasonlóan koherensnek és stabilnak kellett lennie.

A konkrét adatok felől nézve, az etimológiák összesítése során derült fény a finnugor és a szamojéd alapnyelvre rekonstruált ‘kicsi’ jelentésű szavak alaki hasonlóságára. A táblázatban szereplő uráli, ill. finnugor adatok az UEW.-ből származnak, azaz az UEW.-nek legalább utalni kellett volna a szamojéd etimológiára, de nem említi, s tudtommal ezt később sem tette meg senki. Ugyanakkor – szem előtt tartva azt a szempontot, miszerint a ‘kicsi’ jelentésű szavak esetében az onomatopoeízissal fokozottan kell számolni, s ez esetleg az etimológia biztosságát kérdőjelezi meg – a két etimon közötti hangtani egyeztetésnek akadályát nem látom, tehát egy U **icä* ~ **ücä* ‘kicsi’ nem biztos etimológia felállítása indokolt.

3. A dimenzionális melléknevek szemantikai tulajdonságai

Most vegyük számba a dimenzionális melléknevek azon tulajdonságait, amelyek szerepet játszhatnak e terminusok rekonstruálhatóságában. Mint említettem, a térérzékelés közvetlen fizikai tapasztalás, kevésbé kultúrafüggő (Lakoff–Johnson 2003: 57). A dimenzionális alpmelléknevek jellemzője az opacitás: a prototipikus tulajdonságfogalmat kifejező melléknevek esetében a közvetlen konceptuális motiváció csak elvétve mutatható ki.

A dimenzionális melléknevek antonim párt alkotnak, kontradiktórikusak. Mindkét fogalom egyazon skálán található, s a skála negatív végén ered, például (Cruse 1976: 291):

A dimenziót kifejező mellékneveken kívül ide tartoznak például a *nehéz* : *könnyű* vagy a *gyors* : *lassú* párok is.

A pozitív pólusú tag terheltebb, ez azt jelenti, hogy

- a pozitív pólus adja az adott norma elnevezését (pl. magasság és nem *alacsonyság),
- csak a pozitív pólusú tagok módosíthatók mértékhatározóval (*Az asztal két méter hosszú*. **Az asztal két méter rövid*.), ebből következik, hogy
- nominális használatban a pozitív melléknév fordul elő,
- mértékegység csak nominális értelemben használt melléknevekkel fordulhat elő,
- a negatív pólus normafüggő, vagyis az az összefüggés, mely szerint „a középfokú és az alapfokú összehasonlító szerkezetek bizonyos értelemben duálisai egymásnak, mivel logikailag ekvivalens kijelentéseket fogalmazznak meg” csak pozitív pólusú dimenzionális melléknevek esetében érvényes (Kiefer 2000: 192):

János éppolyan kicsi, mint Péter.

Azaz János is, meg Péter is kicsi, ugyanakkor:

János éppolyan nagy, mint Péter.

Azaz János is, meg Péter is lehet nagy is, de kicsi is.

Míndez azt mutatja, hogy az antonim párok pozitív pólusa stabilabb és frekvenciáltabb, s ez valós oka lehet annak, hogy a rendszer aránytalansága elsődlegesen a ne-

gatív és a pozitív pólusú melléknevek között mutatkozik. Nézzük meg, hogy az uráli nyelvek szinkron összevetése mennyiben támasztja alá az elmondottakat!

Pozitív pólus⁴

	‘magas’	‘hosszú’	‘széles’	‘mély’	‘nagy’
finn	<i>korkea</i>	<i>pitkä</i>	<i>laaja</i>	<i>syvä</i>	<i>suuri</i> : <i>iso</i>
észt	<i>kõrge</i>	<i>pikk</i>	<i>lai</i>	<i>sügav</i>	<i>suur</i>
erza	<i>seřej</i>	<i>kuvaka</i>	<i>kelej</i>	<i>domka, seřej</i>	<i>pokš</i>
moksa	<i>seři</i>	<i>kuvaka</i>	<i>kel'i</i>	<i>kəRka, seři</i>	<i>oču</i>
mari	<i>kükšö, kužu</i>	<i>kužu</i>	<i>kumda, lopka</i>	<i>kelge</i>	<i>kugurak</i>
udmurt	<i>džužjt</i>	<i>kuž</i>	<i>paškt</i>	<i>mur</i>	<i>bad'žim</i>
komi	<i>džudžid (ház), kuž (ember)</i>	<i>kuž</i>	<i>paškid</i>	<i>džudžid</i>	<i>idžid</i>
magyar	<i>magas</i>	<i>hosszú</i>	<i>széles</i>	<i>mély</i>	<i>nagy</i>
hanti (O) ⁵	<i>õxar</i>	<i>χõw</i>	<i>wutát</i>	<i>mäl</i>	<i>lõwat (unə)</i>
nyenyec (T)	<i>pirča</i>	<i>jamb</i>	<i>lata</i>	<i>jorja</i>	<i>ηarka</i>
enyec	<i>pidi</i>	<i>d'abu</i>	<i>lata</i>	<i>d'ure</i>	<i>aga</i>
nganaszan	<i>hirəgəə</i>	<i>najbəgəə</i>	<i>tantəgəə</i>	<i>d'ürəgəə</i>	<i>ani"ka</i>
szölkup	<i>pirkij</i>	<i>čumpij</i>	<i>töntij</i>	<i>qorj</i>	<i>merqj</i>

2. táblázat: pozitív pólusú dimenzionális melléknevek az uráli nyelvekben

Az árnyékolt cellák azokat a lexémákat emelik ki, amelyeknek legalább a közbülső alapnyelvekben vannak megfelelőik. A táblázat adatai szerint a volgai nyelvek kivételével az egyes közbülső alapnyelvek rendszere koherens, és kevés az eltérő, újabb elem. Az obi-ugor nyelvek esetében ki kell emelni, hogy több nyelvjárást vizsgálva sokkal árnyaltabb képet kapnánk.

Negatív pólus

	‘alacsony’	‘rövid’	‘keskeny’	‘sekély’	‘kicsi’
finn	<i>matala, lyhyt</i>	<i>lyhyt</i>	<i>ahdas</i>	<i>matala</i>	<i>pieni</i>
észt	<i>madal</i>	<i>lühike</i>	<i>ahas</i>	<i>madal</i>	<i>väike</i>
erza	<i>alka, alkiñe</i>	<i>nuřka, nuřkiñe</i>	<i>teja, tejiñe</i>	<i>maža</i>	<i>viška, viškiñe</i>
moksa	<i>alnä, alnähä</i>	<i>nuřkä, nuřkähä</i>	<i>täjñä, täjñähä</i>	<i>mačä</i>	<i>jomla</i>
mari	<i>ülükšö lapka</i>	<i>küčjk</i>	<i>angisir</i>	<i>tigide</i>	<i>iži</i>

⁴ Köszönettel tartozom Mészáros Editnek a mordvin adatok, Fejes Lászlónak a permi, Sipos Máriának a hanti adatok ellenőrzéséért.

⁵ A nyelvjárási nagyon tagolt hanti nyelv esetében egy bizonyos nyelvjárást, az obdorszki adatait összesítettem a DEWOS alapján. A hasonló tagoltságú manysi esetében pedig a szoszvai nyelvjárást elnevezéseit Rombandeeva – Kuzakova (1982) szótára alapján állítottam össze.

	‘alacsony’	‘rövid’	‘keskeny’	‘sekély’	‘kicsi’
udmurt	<i>lapeg</i>	<i>vakči</i>	<i>šubeg, jorkit</i>	<i>lazeg</i>	<i>poči, piči</i>
komi	<i>lapkǫd</i> ----- <i>lažmǫd</i>	<i>džeňǫd</i>	<i>vekhǫ</i>	<i>poshǫ</i>	<i>ičöötik, ičöt,</i> <i>džol'a</i>
magyar	<i>alacsony</i>	<i>rövid</i>	<i>keskeny</i>	<i>sekély</i>	<i>kicsi</i>
hanti (O)	<i>áj, lel, náxalt</i>	<i>wán</i>	?	<i>sarəm</i>	<i>sil'ək</i>
nyenyec (T)	<i>lamtū</i>	<i>xäem'</i>	<i>tija(k)</i>	<i>tora</i>	<i>ńo"l'oko</i>
enyec	<i>lođu</i>	<i>kemi</i>	<i>tija</i> <i>d'ata</i>	<i>kas</i>	<i>iblejgu</i>
nganaszan	<i>makǫlikü</i>	<i>kǫǫlikü</i>	<i>šiküǫ</i> <i>šegǫlikü</i>	<i>šijǫ</i>	<i>ǫ'igaku</i>
szölkup (tazi)	<i>qöptij</i>	<i>qömičaj</i>	<i>česij</i>	<i>ašča kor</i>	<i>kija</i>

3. táblázat: negatív pólusú dimenzionális melléknevek az uráli nyelvekben

A két táblázat összevetéséből kiderül, hogy pozitív → negatív és negatív → pozitív irányú átjárhatóság nincs. Átjárhatóság csak az azonos pólusú axisok között lehetséges. Az uráli etimológiák szempontjából ez azt is jelenti, hogy az ‘alacsony’ és ‘mély’ jelentések együttes megadását a szemantikai érvek mellett az egyes uráli nyelvek adatai sem támasztják alá. Vizsgáljuk meg jobban a kérdéses rekonstrukciót:

U *lamte* ‘niedrig, tief; Tiefland’ (UEW 235–236)

A szótár a következő nyelvekből említi megfeleléseket: finn, észl, számi, mordvin, mari, komi, nyenyec, enyec. Az SSA alapján a lista a következő adatokkal egészíthető ki (II/45):

lív *lǫńtš* ‘erdei síkság, vadon erdő [metsäinen alanko, korpi]’, *land*
‘tavacska, tócsa [lammiko]’
karjalai *lantto* ‘tavacska, tócsa [lammiko]’

A vonatkozó rokonnnyelvi adatok alapján a javaslatom a módosított jelentésre: ‘alacsony fekvésű, mély, mélyen fekvő; alföld’, ti. ami alacsonyan fekszik, az van mélyen.

A következő megállapítás, amely a táblázat adataiból kitűnik, az az általános kiterjedést kifejező lexémák rekonstrukciójának hiányossága, ill. bizonytalansága a konkrét axist kifejező melléknevekhez képest. Úgy gondolom, hogy noha a ‘kicsi’ jelentésű szavak rekonstruálhatósága nem mutat nagy különbséget a többi negatív pólusú elnevezéshez képest és a ‘nagy’ jelentésű elnevezésekhez képest, ennek oka részben máshol keresendő. Míg az utóbbi esetben az erőteljes onomatopoeitikus jelleg lehet a domináns, addig a ‘nagy’ esetében az általános jelentésből következően a jelentésváltozásra való nagyobb hajlandóság a meghatározó.

Mindezek alapján a dimenzionális melléknevek rendszere a következőképpen módosul:

	U	FU	S
MAGAS	+	X	A
MÉLY	+	X	B
ALACSONY	+	-	A
SEKÉLY			B
SZÉLES	-	+	B
KESKENY	+	x	A
SZŰK			
HOSSZÚ	++	X X	A, B
RÖVID	-	+	B
NAGY	+++	X X x x	B (A)
KICSI	+	x	A

4. táblázat: dimenzionális elnevezések módosított rendszere az alapnyelvekben

A vertikális tengely menti kiterjedés elnevezései egyértelműbbé válnak, s egy uráli kori ‘kicsi’ jelentésű etimológiával egészül ki a rendszer. Továbbra is kérdés a ‘keskeny’ és a ‘szűk’ jelentésű lexémák rekonstruálása és viszonya. S ezzel kapcsolatban a szubsztanciafüggő elnevezések viszonya is vizsgálendő.

4. Diakrón kognitív onomasziológia

Az onomasziológia a lexikológia egyik régi részdiszciplínája, amely a kognitív nyelvészet fejlődésének köszönhetően került ismét előtérbe (Geeraerts 1997; Blank 2001; Grzega 2002). Az onomasziológiai kutatások elsődlegesen az alábbi kérdésekre keresik a választ: 1. Honnan származnak a lexikai egységek? 2. Az egyes szócsoporthoz milyen strukturális jellemzői vannak? 3. Milyen tényezők határozzák meg egy lexikai kategória kiválasztását?

Blank (2001) a hagyományos onomasziológiai és szemaszziológiai változásokat újabb szempontok alapján csoportosítja, s teszi differenciáltabbá. Az asszociatív relációknak tíz típusát különbözteti meg, mind a három arisztotelészi elvre vezethető vissza: hasonlóság (similarity), ellentét (contrast), kontiguitás (contiguity). Ezek nem keverednek össze a kifejezés módjaival.

A tíz asszociatív eljárás:

hasonlóság

- metaforikus hasonlóság
- taxonom rendszerben azonos mértékben alárendelt tagok közötti (co-taxonomic) hasonlóság (pl. JAGUÁR és TIGRIS)
- taxonomikus alárendelés (pl. E *hound* ‘dog in general’ > ‘dog trained to pursue game’)
- taxonomikus felülrendelés

- konceptuális azonosság
- formális hasonlóság (jellemző esete a népetimológia)

ellentét

- taxonom rendszerben azonos mértékben alárendelt tagok közötti (co-taxonomic) ellentét (vagy antonimikus ellentét), (pl. E *bad* ‘not good’ > E (slang) ‘excellent’)
- antifrasztikus ellentét (pl. F *pensionnaire* ‘guest in a boarding house’ > F (Argot) ‘convict’)

kontiguitás

- konceptuális kontiguitás (pl. *pupilla* ~ *szemfeketéje*)
- szintagmatikus kontiguitás (pl. *motor car* > *car*)

E szempontrendszer előnye, hogy a formális eljárásokat (processes), mint például szóképzés, összetétel, konverzió vagy zéró-deriváció és a szemantikai eljárásokat együtt, egyidejűleg tudja vizsgálni.

Mivel jelen vizsgálatban a forrásfogalom és a forrásforma kikövetkeztetett és több ezer évvel ezelőttre feltételezett, ennél fogva hipotetikus, fontosnak tartom további két elv megemlítését: a homonimifóbia és a poliszemifóbia elvét (Geeraerts 1997 alapján). Tömören és leegyszerűsítve: egy adott szinkrón nyelvéllapotban egy nyelv(járáson) belül egy centrális fogalom jelentését csak egy lexéma hordozhatja.

Az egyes lexémákat izoláltan és szituációtól elvonatkoztatva vizsgálom, bár tisztában vagyok vele, hogy ez nem a megfelelő megközelítési mód egy részletes elemzés során, ugyanis mint ahogyan Lang (2001: 1259) is megjegyzi, ez adott esetben referenciális kétértelműséghez vezethet (referential ambiguity). Például a következő angol mondatban nem nyilvánvaló, hogy a *wide* melyik tengely menti kiterjedésre vonatkozik:

The board is 50 cm wide / in width.

Két nyelvet választottam ki, melynek adatait részletezem: ezek az uráli nyelvcsalád két távoli tagjai, a magyar és a nganaszan. Az előző részben említett fogalmak megvalósulásait, annak módját, eljárását rendszerezem, s vonok le következtetéseket, megállapítva a dimenzionális melléknevek alakulásainak jellemző körülményeit.

Az első két oszlop az abszolút forrásfogalmat és forrásformát mutatják. A félkövérrel szedett forrásforma utal arra, hogy a mai nyelvben is ez a bázisa az elnevezésnek. A magyar esetében az uráli, ill. finnugor előzményekből indulok ki, míg a nganaszan esetében az összamojéd alapnyelvből. Ha a mai elnevezések nem az ősi bázisra épülnek, akkor meg kell adni a II. forrásformát, amely a mai elnevezés bázisa (5. oszlop). A 2. és a 3. oszlop pedig a forrás és a cél közötti relációt, ill. az eljárás módját mutatja meg. Mindkét nyelv esetében az írásos emlékek tanúsága szerint a mai dimenzionális melléknevek első jelentése már a nyelvemlékes kor elejére kialakult (a nganaszan esetében ez a 19. század közepe, Castrén gyűjtése).

magyar

forrásfogalom (U, FU)	forrásforma	eljárás	reláció	forrásforma II.	célfogalom	célforma
MAGAS, HOSSZÚ	* <i>piðe</i> (~-k <i>ä</i>)	Npos / szem. vált.	konc. has.	FU * <i>muŋk</i> ₃	‘magas’	<i>magas</i>
ALACSONY, MÉLY	* <i>lamte</i>	Ndim / szem. vált.	konc. has.	U <i>al</i> ‘alsó rész’	‘alacsony’	<i>alacsony</i>
SEKÉLY, ALACSONY, SZÁRAZ	* <i>čoka</i>	szóhasadás / szem.vált.	konc. has.	~ <i>csekély</i>	‘sekély’	<i>sekély</i>
MÉLY (Ug)	* <i>mel</i> ₃	–	–	= Ug	‘mély’	<i>mély</i>
SZÉLES	* <i>kumte</i>	Npos	konc. kt.?	Ug * <i>šel</i> ₃	‘széles’	<i>széles</i>
KESKENY, SZŰK	* <i>künč</i> ₃ ~ * <i>küč</i> ₃	Ndim	konc. has.	<i>kes-</i>	‘keskeny’	<i>keskeny</i>
HOSSZÚ	* <i>konč</i> ₃ ~ * <i>koč</i> ₃	Npos?	konc. kt. ?	U * <i>konč</i> ₃ ~ * <i>koč</i> ₃	‘hosszú’	<i>hosszú</i>
RÖVID	* <i>ona</i>	Ndim	?	ismeretlen	‘rövid’	<i>rövid</i>
NAGY, SOK	* <i>enä</i> * <i>er</i> ₃	szem. vált.	konc. has.	FU <i>nsič</i> ₃ ‘erős, kemény’	‘nagy’	<i>nagy</i>
KICSI, KEVÉS	* <i>ič²ä</i> (<i>üčä</i>)	átvétel	onomat.	török	‘kicsi’	<i>kicsi</i>

5. táblázat: a magyar dimenziális melléknevek alakulása

nganaszan

forrásfogalom	forrásforma	eljárás	reláció	forrásforma II.	célfogalom	célforma
MAGASSÁG	S * <i>pirä</i>	Nadj ⁶	konc. id.	U > S	‘magas’	<i>hirəgəə</i>
ALACSONY	S * <i>lāmt</i> ₃	Nmod ⁷	konc. id.	ismeretlen	‘alacsony’	<i>magəl'ükü</i>
SEKÉLY	S * <i>t'orä</i>	konverzió?	konc. id.	= S	‘sekély’	<i>tjraa</i>
MÉLY	S * <i>jurä</i>	szóhasadás? + Nadj / szem. vált.	konc. has.	= S	‘mély, sűrű’	<i>d'ürəgəə</i>
SZÉLES, SZÉLESSÉG	S * <i>cāncä</i>	Nadj	konc. has.	= S	‘széles’	<i>tantəgəə</i>
KESKENY, SZŰK	S * <i>ijjä</i>	?	onomat.?	ismeretlen	‘keskeny’ ‘szűk’	<i>šiküə</i>
		Nmod				<i>šegəl'ükü</i>

⁶ A -KƏƏ melléknévképző a mai nganaszanban nem produktív. Eredeti funkciója, eredete homályos. Jellemzően dimenziális melléknevekhez és fizikai tulajdonságot kifejező melléknevekhez kapcsolódik.

⁷ A moderatív képzőkkel egy tulajdonság meglétének különböző fokait lehet kifejezni, de nem azonos sem a fokozással, sem a diminutív képzéssel.

forrás-fogalom	forrás-forma	eljárás	reláció	forrás-forma II.	célfogalom	célforma
HOSSZÚ	S * <i>jâmpô</i>	Nadj	konc. has.	vö. <i>háit'ea</i> 'das Obere'	'hosszú'	<i>najbəgəə</i>
RÖVID	S * <i>kâjm</i>	Nmod	konc. id.	= S	'rövid'	<i>kəəl'ikü</i>
NAGYSÁG	S * <i>ârê</i>	Nadj	konc. has.	U? <i>anə</i> 'nagy, sok'	'nagy'	<i>ani''ka</i>
KICSI	S * <i>üçä</i>	Ndim	?	ismeretlen ⁸	'kicsi'	<i>əligaku</i>

6. táblázat: a nganaszan dimenzionális melléknevek alakulása

5. Összegzés

A magyar és a nganaszan alapján a következő tendenciák állapíthatók meg a dimenzionális elnevezések (ki)alakulásával kapcsolatban:

A célforma pozitív pólus negatív pólus

(a) jellemző szófaja névszó névszó

A célforma jellemző szófaja melléknév, mely kategória mindkét nyelvben alapvetően nominális természetű (mint a többi uráli nyelvben). Ennél fogva a rekonstruált forrásforma szófaja is nominális természetű, de egyes elnevezésekben névmási eredetű a tő (pl. *alacsony*, *najbəgəə*), azaz:

(b) jellemző forrásforma alapnyelvi fiktív tő alapnyelvi fiktív tő
alapnyelvi produktív tő átvétel

Ez a megállapítás a II. forrásformára is vonatkozik: a mai elnevezések bázisa sem produktív tő.

(c) jellemző eljárás 1. képzés (Npos; Nadj) képzés (Ndim, Nmod)
2. konverzió kölcsönzés
3. szóhasadás szóhasadás

A negatív pólusú melléknevekre jellemző a diminutív képzés. Ez egy adott szinkron nyelvállapotban lehet vagylagos (vö. pl. mordvin). A kicsinyítőképzős alak képzett formájában gyakorta lexikalizálódhat, különösen, ha a képző időközben elveszti produktivitását. A motiváció ily módon történő elvesztése reanalízist idézhet elő: egy későbbi nyelvállapotban új kicsinyítő képzőt kap (pl. m. *alacsony* vagy *rövid*, PS **kâjm* > ng. *kəəl'ikü* 'rövid'). A szóhasadás előforduló, de ritka módja centrális dimenzionális elnevezés kialakulásának, ilyenkor a forrásforma szófaja is melléknév.

(d) jellemző reláció konceptuális identitás /hasonlóság/

A dimenzionális melléknevek alapvetően metafora alapú elnevezések. Ugyanakkor számos esetben felvethető a konceptuális kontiguitáson belül a szintagmatikus kontiguitás lehetősége (metonímia), pl. a *magas* vagy a *széles* esetében, azaz olyan

⁸ A szókezdő magánhangzó, ill. az egyéb származékok hiánya arra utal, hogy esetleg jövevényszó, de a forrást eddig nem sikerült kimutatni.

esetekben, amikor olyan képzett formában lexikalizálódott az alak, amely képző jellemzően jelzői pozícióban jelenik meg.

(e) jellemző motiváció

- axishoz köthető elnevezés esetében: kognitív alapú motiváció
- általános kiterjedés elnevezése esetében: onomatopoezisen alapuló motiváció
- pozitív pólusú elnevezés esetében: kognitív alapú motiváció
- negatív pólusú elnevezés esetében: onomatopoezisen alapuló motiváció

Természetesen fordított esetek is előfordulnak (pl. a *nagy* szó esetében konceptuális motiváció).

(f) jellemző célforma lexikalizálódott képzett névszó

A dimenzionális melléknevek tövei ritkán cserélődnek le, a tövek túlnyomórészt ősiék. Az átvételekre (vagy legalábbis átvétel-gyanús esetekre) ugyan van példa, de nem a legjellemzőbb eljárás. A negatív pólus esetében gyakoribb a reanalízis a diminutív képzés miatt, a nganaszban ez az eljárás a pozitív pólusú melléknevek esetében is előfordul, mivel itt az augmentációnak is van morfológiai markere (*ani"ka* ~ *ani"ə* ~ *anika"a*; "ə = Naug – az egyes alakok között jelentésbeli különbséget nem lehet kimutatni).

Úgy gondolom, hogy az onomasziológiai-szemasziológiai megközelítés a hagyományos etimológiai megközelítésekkel szemben többet tud nyújtani, mivel a (rekonstruált) alapnyelvi jelentés leánnyelvekben való vizsgálatáról van szó, így rálátást kapunk azokra a nyelvekre is, amelyekben az adott etimon folytatása nem található meg: az ikonimok vizsgálata ezekre is tekintettel van. Egy ilyen – a fentebb bemutatott elemzésnél átfogóbb és részletesebb –, az etimológiai kutatásokban fordított irányúnak nevezhető vizsgálat új, eddig mellőzött vagy nem ismert tendenciákra mutathat rá.

RÖVIDÍTÉSEK

FU	proto-finnugor
konc. has.	konceptuális hasonlóság
konc. id.	konceptuális azonosság
konc. kt.	konceptuális kontiguitás
Nadj	melléknévképző
Naug	augmentatív képző
Ndim	kicsinyítő képző
Nmod	moderatív képző
Npos	nomen possessoris képző
S	proto-szamojéd
szem. vált.	szemantikai változás
U	proto-uráli
Ug	proto-ugor

HIVATKOZÁSOK

- Bañcerowski, Janusz 2005: A pozitív érzelmek konceptualizálásának néhány kérdése, *Magyar Nyelvőr* **129**, 71–7.
- Blank, Andreas 2001: Words and Concepts in Time: towards Diachronic Cognitive Onomasiology, [www.metaphorik.de – 2001. január]
- Cruse, D. A. 1976: Three Classes of Antonym in English, *Lingua* **38**, 281–92.
- DEWOS = Steinitz, W. hrsg. 1966–1983: *Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache*, Berlin.
- ÉKsz.² = Puztai Ferenc főszerk. 2003: *Magyar értelmező kéziszótár*, Budapest, Akadémiai.
- Geeraerts, Dirk 1997: *Diachronic Prototype Semantics*, Oxford, Clarendon Press.
- Grzega, Joachim 2002: Some aspects of modern diachronic onomasiology, *Linguistics* **44**, 1021–45.
- Kiefer Ferenc é. n. [2000]: *Jelentélmélet*, Budapest, Corvina.
- Kosterkina, N. T.–A. Č. Momde–T. Ju. Ždanova 2001: *Slovar' nganasanskogo-russkij i ruszsko-nganasanskij*, Sankt-Peterburg: Filial izdatel'stvo «Prosveščenie»
- Lakoff, George–Mark Johnson 2003: *Metaphors we live by*, Chicago–London, The University of Chicago Press.
- Rombandeeva, E. I.–Kuzakova, E. A. 1982: *Slovar' mansijsko-russkij i ruszsko-mansijskij*, Leningrad, Prosveščenie.
- SSA = Kulonen, Ulla-Maija főszerk. 1995: *Suomen sanojen alkuperä 1–3*, Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura–Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus.
- SW = Janhunen, Juha 1977: *Samojedischer Wortschatz = Castrenianumin toimitteita 17*, Helsinki.
- UEW = Rédei Károly 1986: *Uralisches Etimologisches Wörterbuch*, Budapest, Akadémiai.